

اسلام پرورش های روان شناختی

سال پنجم، شماره دوم، پیاپی ۱۲، پاییز و زمستان ۱۳۹۸ (ص ۲۷-۴۲)

مبانی خانواده درمانی بر اساس منابع اسلامی Fundamentals of family therapy based on Islamic sources

م. مرتضی عزیزی / طلبه سطح ۴ مرکز تخصصی قرآن امام علی بن ابی طالب علیه السلام، قم، ایران، قم، ایران.
محمد رضا احمدی / دکتری روانشناسی، استادیار موسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی، قم، ایران.
محمد رضا سالاریفر / دکتری روانشناسی، استادیار پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، قم، ایران.

Morteza Azizi / PHD student of Imam Ali Ibn Abi Talib, Quran Center, Qom, Iran.

Azizimorteza28@yahoo.com

Mohammad Reza Ahmadi / PhD in Psychology, Assistant Professor, Imam Khomeini Educational and Research Institute, Qom, Iran.

Mohammad Reza Salarifar / PhD in Psychology, Assistant Professor, Research Institute of howzeh and university, Qom, Iran.

Abstract

The present research aims at recognizing the bases of family therapy based on Islamic resources. The research, which is a foundational-theoretical one, uses a descriptive-analytical method and gathers data from Islamic resources to answer the questions on the nature of family therapy's basics. To compose the research, we have inferred the basics from the Quran and the traditions. The final findings of the research show that the family therapy based on the Islamic sources enjoys the followings: the ontological bases of God's deity, mediation of grace by selected men, the existence of after-life world, beauty and goodness of universe, the gradual nature of changes, the anthropological bases of human's spirituality, human's aestheticism, human's dignity, human's weakness and deficiency, the existence of sexual differences, being complement, human's need to attachment and sympathy, human's being accompanied by difficulty and hardship, human's need to others,

چکیده

هدف پژوهش حاضر، شناسایی مبانی خانواده درمانی اسلامی است. این تحقیق بنیادی نظری، با روش توصیفی - تحلیلی و روش استنباط از آیات قرآن کریم و احادیث معصومین صورت گرفته است. نتایج تحقیق، نشان داد که یک نظریه خانواده درمانی اسلامی، بر اساس این مبانی است: ۱. هستی شناختی: ربوبیت خداوند، وجود جهان پس از مرگ، خیر و زیبا بودن جهان، تدریجی بودن تغییرات. ۲. انسان شناختی: معناگرایی، زیادوستی، کرامت و ضعف و نقص انسان، وجود تفاوت های جنسیتی، مکملیت، نیاز به انس و الفت، همراهی با رنج و سختی، نیازمندی به دیگران، سیستمی بودن خانواده. ۳. ارزش شناختی: ارزشمندی و تقدس ازدواج و خانواده، ارزشمندی فرزند و فرزندآوری، وظیفه محوری و حقوق مداری،

family's being systematic, the value bases of sanctity of marriage and family, the value of child and having children, the centrality of duty and rights, man's tutorage, the pathological bases of the family's general impairments, the couple's common impairments, the impairments specified to each of the couples, the jurisprudential and moral bases of desirability of reconciliation among Muslims, the desirability of intercession in forming family, the desirability of reforming the familial relationships. These basics are effective in the goals and techniques of family therapy, so family therapy theorists with an Islamic approach, should formulate the goals and techniques of family therapy, based on these basics.

Keywords: Family therapy, Islam, basics, ontological, anthropological

قیمومیت. ۴. آسیب‌شناختی: آسیب‌های مشترک زوجین و آسیب‌های مربوط به هریک از زوجین. ۵. مبانی فقهی و اخلاقی مطلوبیت اصلاح ذات البین، وساطت در تشکیل خانواده و اصلاح روابط خانوادگی است. این مبانی در اهداف و تکنیک‌های خانواده درمانی مؤثر است، بنابراین بایستی نظریه پردازان خانواده درمانی با رویکرد اسلامی، در تدوین پروتکل‌ها، بایستی بر اساس این مبانی، اهداف و تکنیک‌های خانواده درمانی را تدوین کنند.

کلید واژه‌ها: خانواده درمانی، اسلام، مبانی، هستی‌شناختی، انسان‌شناختی

مقدمه

خانواده مهم‌ترین و اصیل‌ترین نهاد اجتماعی است، نهادی که بستر خوشبختی‌هاست. ادراک درست و رویکردی صحیح به خانواده و اکتسابی سلوک خانوادگی بر قواعدی اصیل، بهترین زمینه را برای کمال فرد و جامعه فراهم می‌کند (دلشاد تهرانی، ۱۳۸۸، ص ۱۳). خداوند در قرآن کریم می‌فرماید: «و از نشانه‌های او این است که همسرانی از جنس خودتان برای شما آفرید تا در کنار آنها آرامش یابید»^۱ و از آنجا که ادامه این پیوند در میان همسران، نیاز به یک جاذبه و کشش قلبی و روحانی دارد به دنبال آن اضافه می‌کند: «و در میان شما مودت و رحمت قرار داد» و در پایان آیه برای تأکید بیشتر می‌فرماید: «در این، نشانه‌هایی است برای گروهی که تفکر می‌کنند» (مکارم شیرازی، ۱۳۸۲، ج ۱۶، ص ۳۹۱). در عصر حاضر، در اثر گستردگی ارتباطات و سهولت آشنایی با فرهنگ‌های مختلف، نظام خانواده، سبک‌های زندگی، روابط مناسب با همسر، تربیت فرزندان و دیگر جنبه‌های خانواده تحت تأثیر فرهنگ‌های غیر اسلامی به ویژه فرهنگ غربی، دائماً در حال تغییر

می‌باشد و استحکام خانواده در معرض خطر واقع شده است. این حقیقت تلخ که در گزارش انجمن روان‌پزشکی آمریکا و طبقه‌بندی تشخیصی (DSM)^۱، مسائل و مشکلات زناشویی و خانوادگی یکی از بالاترین علل رجوع به کلینیک‌ها و مراکز مشاوره ذکر شده، گواه این مدعا است (نوابی نژاد، ۱۳۸۰).

به دلایل فوق، اصلاح روابط بین فردی اعضای خانواده در جهت حل مشکلات و مسائل اعضا، مورد توجه روان‌درمانگران و مشاوران قرار گرفته است. در اواخر دهه ۱۹۴۰م و اوایل دهه ۱۹۵۰م، یعنی بعد از جنگ جهانی دوم و گردهمایی مجدد اعضای خانواده بعد از جدایی‌ها، رویکردی با عنوان «خانواده‌درمانی» شکل گرفت (بهراری و همکاران، ۱۳۸۹، ص ۱۳). پس از چند دهه رشد خانواده‌درمانی، توجه به جنبه‌های معنوی خانواده، درمانگران را وارد فضای جدیدی از مداخله‌ها کرد که در آن، نه تنها به دینداری زوج‌ها می‌پردازند، بلکه از آن برای حل سایر ابعاد ارتباطی آنان استفاده می‌کنند (والش^۲، ۲۰۰۹، به نقل از سالاری فر، ۱۳۹۳، ص ۵). در این میان، اسلام، نگاه مقدسی به ازدواج و نهاد خانواده دارد. پیامبر اکرم ﷺ فرمودند: «تَنَاصَلُوا تَنَاسَلُوا فَإِنَّ أُمَّهُ بِكُمُ الْأُمَّةَ يَوْمَ الْقِيَامَةِ» (کلینی، ج ۵، ص ۶۱). در متون اسلامی به آموزه‌های پر شماری برمی‌خوریم که از جهات مختلف، به تحکیم نهاد خانواده پرداخته‌اند. قرآن کریم و احادیث اسلامی در مسائل اخلاقی، اجتماعی، تربیتی، روان‌شناختی، اقتصادی، خانواده و نظایر آن فراوان سخن گفته‌اند که استخراج این مضامین، به صورت دقیق و تخصصی و بهره‌گیری از آن در زندگی، در پیشگیری از آسیب‌ها و مشکلات خانواده و درمان آن، تأثیر بسزایی خواهد داشت؛ اما به نظر می‌رسد خانواده‌درمانی اسلامی، نیازمند مبانی است که این پژوهش، درصدد تدوین آن است.

مبانی^۳ عبارت از «باورهای کلی و هست و نیست‌های مبتنی بر منابع اسلامی در حوزه خانواده» است. خانواده^۴ «از عمومی‌ترین سازمان‌های اجتماعی است که بر اساس ازدواج بین یک مرد و دست‌کم یک زن شکل می‌گیرد و در آن، مناسبات خونی یا اسناد یافته (پذیرش فرزند) به چشم می‌خورد. معمولاً دارای نوعی اشتراک مکانی است و معمولاً کارکردهای گوناگون شخصی، جسمانی، اقتصادی، تربیتی و جز این‌ها را بر عهده دارد» (سالاری فر،

1. Diagnostic and Statistical Manual at Mental Disorder.

2. Walsh.

3. Bases.

4. Family.

۱۳۹۰، ص ۱۳). خانواده‌درمانی^۱ انجام مداخله‌ها برای درمان خانواده به عنوان یک گروه است. در این نوع درمان، آسیب‌شناسی یا بیماری یکی از اعضای خانواده، انعکاس پاتولوژی یا اختلالات عمیق‌تر در سیستم خانواده تلقی می‌شود؛ لذا خانواده، واحد درمانی به حساب می‌آید و تغییر تعامل خانواده، راه تغییر عضو بیمار محسوب می‌شود (تبریزی، ۱۳۸۵، ص ۱۵۴). مقصود از منابع اسلامی،^۲ آموزه‌های اسلام است که به اتفاق نظر همه اسلام‌شناسان، از دو منبع قرآن و سنت به دست می‌آید. قرآن، کتاب آسمانی همه مسلمانان و سنت، نزد شیعیان اثنی عشری، شامل گفتار و رفتار و تقریر همه چهارده معصوم (پیامبر خاتم صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ)، فاطمه زهرا عَلَيْهَا السَّلَام، امیرالمؤمنین علی بن ابی طالب عَلَيْهِ السَّلَام و یازده امام پس از ایشان عَلَيْهِمُ السَّلَام است.

روش پژوهش

این تحقیق، براساس ماهیت و نحوه انجام، توصیفی و بر اساس شیوه تجزیه و تحلیل اطلاعات گردآوری شده، کیفی است. داده‌ها از منابع اسلامی شامل آیات قرآن کریم و احادیث معصومین در حوزه خانواده و خانواده‌درمانی جمع‌آوری و تحلیل شده است. سپس در قالب مبانی ارائه گردید. این مبانی بر اساس آنچه در اصلاح ابعاد شناختی، رفتاری و عاطفی اعضای خانواده، مؤثر است، ارائه شده است. بنابراین این مبانی در تعیین اهداف و تکنیک‌های خانواده‌درمانی مؤثرند و خانواده‌درمانی اسلامی را از رویکردهای دیگر متمایز می‌کنند.

یافته‌ها

بر اساس نتایج این تحقیق، خانواده‌درمانی اسلامی دارای پنج مبنای هستی‌شناختی، انسان‌شناختی، ارزش‌شناختی، آسیب‌شناختی و فقهی و اخلاقی است. مبانی هستی‌شناختی عبارت‌اند از:

ربوبیت خداوند: قرآن کریم با به یاد آوردن افعال الهی (به عنوان نمونه: واقعه، ۶۳-۶۵) و نعمت‌های خدا به انسان‌ها (بقره، ۲۳۱) بندگان را به ربوبیت و هدایت‌گری خداوند توجه می‌دهد. توجه به ربوبیت و رحمت و مهربانی گسترده خداوند (اعراف، ۱۵۱ و ۱۵۶، و یوسف، ۶۴ و انبیا، ۸۳) در تقویت عواطف مثبت اعضای خانواده نسبت به هم مؤثر است. به این

1. Family therapy.

2. Islamic sources.

شکل، اعضای خانواده در مشکلات به جای درگیری و مقصّر شمردن همدیگر، به حمایت روانی یکدیگر می‌پردازند (صفورایی پاریزی، ۱۳۹۰).

وساطت فیض انسان‌های برگزیده: خداوند به واسطه انسان‌های برگزیده، نعمت‌های خاص و عام خود را بر بندگانش فرو می‌فرستد. از امام صادق علیه السلام نقل شده است که: «خداوند ابا دارد که اشیا را جاری کند به جز به وسیله اسباب... که آن [اسباب]، رسول خدا صلی الله علیه و آله و ما [ائمه معصومین علیهم السلام] هستیم» (کلینی، ج ۱، ص ۱۸۳). برای تشکیل خانواده‌های کارآمد و تنظیم روابط و نوع رفتارها، همانندسازی با انسان‌هایی که آموزه‌های دینی به طور کامل در آنها تجلی یافته، ضروری است (صفورایی پاریزی، ۱۳۹۲).

وجود جهان پس از مرگ: در ۳۰ آیه قرآن، موضوع ایمان به خدا و جهان دیگر، همراه شده و در بیش از صد آیه به «الْیَوْمِ الْآخِرِ» یا «الْآخِرِ» اشاره شده است (مکارم شیرازی و دیگران، ۱۳۷۲، ص ۱۷). یاد مرگ و توجه به آثار اخروی اعمال، در بینش‌دهی اعضای خانواده در جهت کنترل رفتارها و دوری از ظلم در حق دیگران نقش مهمی دارد. همچنین، مشوق‌های مربوط به زندگی اخروی، در قبال انجام مسئولیت‌های خانوادگی چه در رابطه زن و شوهر و چه در رابطه والدین و فرزندان، می‌تواند به ایجاد انگیزه و تشویق آنها بیانجامد (سالاری فر، ۱۳۹۳، ص ۲۳۲).

خیر و زیبا بودن جهان: نظام موجود جهان، احسن و اکمل است (مطهری، ۱۳۷۲، ص ۱۹). این دیدگاه مبتنی بر جهان‌بینی توحیدی است. جهان‌بینی توحیدی یعنی درک اینکه جهان از یک مشیت حکیمانه پدید آمده است و نظام هستی بر اساس خیر و جود و رحمت و رسانیدن موجودات به کمالات شایسته آنها استوار است (همان، ص ۱۶). «پروردگار ما کسی است که هر چیزی را خلقتی که درخور اوست داده، سپس آن را هدایت فرموده است» (طه، ۵۰). همه چیز بر اساس تقدیر الهی رقم می‌خورد. تلخ و شیرین زندگی، تحت برنامه‌ای منظم، هدفمند و حکیمانه قرار دارد. باور به اینکه سختی‌های زندگی، بر اساس تقدیر خداوند رحیم، علیم و حکیم رخ داده است، تنیدگی و رنج مصیبت را کاهش می‌دهد و موقعیت ناخوشایند را تحمل‌پذیر می‌سازد (نوری و همکاران، ۱۳۸۸؛ پسندیده، ۱۳۹۱، ص ۲۷۰).

تدریجی بودن تغییرات: تدریج و تکامل، قانون الهی و سنت الهی است (مطهری، ۱۳۷۲، ص ۱۹). اخلاق آدمی که از آن می‌توان به سیمای باطن یاد کرد، بخشی از نظام تکوین است که برای تحوّل و تغییر، نیازمند زمان است (مجلسی، ج ۷۴ ص ۱۶۷). پس از شکل‌گیری

نهاد خانواده و پیوند دو انسان، به تدریج شناخت متقابلی در فضای جدید، شکل می‌گیرد؛ اما توقعِ دفعی بودن حصول چنین شناختی و در پی آن، حصول زود هنگام سازگاری بین زوجین موجب بروز ناخردسندی از زندگی و درگیری‌ها و کشمکش‌های خانوادگی است. امام صادق علیه السلام فرمودند: «تکان دادن کوه‌ها، آسان‌تر از تکان دادن قلبی از جایگاهش است» (همان، ج ۷۸، ص ۲۳۹). همچنین، در مسائل خانواده، گاه افراد با ناکامی‌هایی روبه‌رو می‌شوند، یا برآورده شدن نیازها، مستلزم گذشت زمان است (سالاری فر، ۱۳۹۰، ص ۱۲۱) که برآورده کردن این نیازها و برون‌رفت از این ناکامی‌ها و دیگر مشکلات خانوادگی، اعم از مشکلات نگرشی، خُلقی-عاطفی، اقتصادی و غیره، نیازمند گذشت زمان و اصلاح تدریجی است.

مبانی انسان‌شناختی عبارت‌اند از:

معناگرایی انسان: علاوه بر افراد و اسباب که بُعد ظاهری زندگی‌اند - بُعد معنوی نیز قرار دارد. انسان موجودی کمال‌گرا و هدفمند است که از بیهودگی و بی‌معنایی و بی‌هدفی، سخت‌گریزان است. (پسندیده، ۱۳۹۲، ص ۲۹۸ و ۲۸۹). معنویت می‌تواند زندگی انسان را هدفمند سازد و حیات او را با وجود کمبودهای ظاهری، معنا و شور ببخشد و درک انسان را به سمت نیازهای برتر انسانی و گمشده‌های حقیقی او معطوف سازد (احمدی، ۱۳۹۱). اما چه چیز می‌تواند معنای زندگی باشد؟ خداوند عالی‌ترین معنای زندگی است. وقتی خدا، معنای زندگی شد، انسان، به خاطر خدا زندگی می‌کند، به خاطر او تلاش می‌کند و برای رسیدن به او همه سختی‌ها را تحمل می‌کند. وقتی خدا معنای زندگی شد، انسان می‌داند چرا زنده است و چرا باید زندگی کند و سرانجامش چه خواهد شد. بدین سان، از سرگردانی در می‌آید و چون برای عالی‌ترین مفهوم حیات و بلکه تنها مفهوم متعالی حیات، زندگی می‌کند، احساس رضایت و خشنودی و شادکامی می‌کند (پسندیده، ۱۳۹۲، ص ۳۰۰).

زیبادوستی انسان: از جمله نیازهای فطری، میل به زیبایی و آراستگی، و زیبایی دوستی و آراسته پسندی است (دلشاد تهرانی، ۱۳۸۸، ص ۲۱۴). زیبادوستی انسان در زندگی خانوادگی نیز خودنمایی می‌کند و به صورت نیازی جدی برای زن و مرد جلوه می‌نماید. برخی اختلاف‌ها و کج‌رفتاری‌ها معلول بی‌اعتنایی به این امر ساده و فطری است (همان، ص ۲۱۵). توجه همسران به زیبایی‌های یکدیگر و زیباجلوه‌گر شدن آنان، موجب کشف

نشانه‌هایی از هنرمندی، زیباآفرینی و حکمت خداوند متعال می‌گردد و در نتیجه رابطه آن دو را با خداوند، قوی‌تر می‌سازد و زمینه نزدیکی بیشتر به پروردگار و کمال معنوی را در آنها فراهم می‌سازد. همچنین در لذت بردن از یکدیگر، افزایش محبت بین آنها، احساس انس و الفت با هم، رضایت از همدیگر و آرامش و خوش‌بختی آنها مؤثر است. (فقیهی، ۱۳۸۷، ص ۸۴).

کرامت انسان: کرامت در بین مخلوقات مادی خداوند تنها مخصوص آدمی است. «ما فرزندان آدم را کرامت بخشیدیم و گرامی داشتیم» (اسراء، ۷۰). در روند زندگی مشترک خانوادگی نیز، توجه به کرامت انسانی همسر و فرزندان بسیار مورد تأکید اسلام قرار گرفته است. پیام‌آوران الهی که در مراتب و کمالات انسانی به برترین درجات دست یافته بودند، بیش‌ترین کرامت را نسبت به خانواده خود روا می‌داشتند (دلشاد تهرانی، ۱۳۸۸، ص ۲۴۷).

پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله نسبت به اعضای خانواده و فرزندان و کودکان خانواده حساس بودند و مواظب بودند که کودکان دچار شکست روانی نشوند تا کرامتشان آسیب نبیند. آن حضرت در تمام مراحل رشد فرزندان، رفتارهای کریمانه و محترمانه را پاس می‌داشت (همان، ص ۲۵۹).

ضعف و نقص: انسان، با وجود برخوردار بودن از ارزش‌های متعالی، ناتوان آفریده شده است (نساء، ۲۸)، سخت‌آزمند و بی‌تاب و کم‌طاقت است و در هنگام آسیب دیدن، عجز و لابه می‌کند (معارج، ۱۹ و ۲۰). تهی از هر گونه دانش، زاده می‌شود (نحل، ۷۸) و محرومیت‌ها، می‌تواند سبب ناامیدی و ناسپاسی او گردد (هود، ۹). او عجز و شتاب‌گر است (اسراء، ۱۱).

هر یک از مرد و زن، ناقص و محتاج به طرف دیگر است و به خاطر همین نقص و احتیاج است که هر یک به سوی دیگری حرکت می‌کند، و چون بدان رسید آرام می‌شود. هر ناقصی مشتاق به کمال است، و هر محتاجی مایل به زوال حاجت و فقر خویش است (طباطبایی، ۱۳۷۴، ج ۱۶، ص ۲۴۹). توجه به این ویژگی انسانی، در خصوص فرزندپروری و برقراری روابط منطقی با فرزندان نیز حائز اهمیت است. از پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله نقل شده است: «خداوند رحمت کند پدر و مادری را که فرزندش را بر انجام نیکی کمک می‌کند. سؤال شد: چگونه کمک می‌کند؟ حضرت فرمودند: آنچه را فرزند در حد توانش انجام می‌دهد قبول می‌کند، آنچه را که انجامش برای کودک طاقت‌فرسا و سنگین است از او نمی‌خواهد، آنچه انجامش کودک را به طغیان و دروغ‌و‌ادار می‌سازد از او درخواست نمی‌کند و در رفتار با او درشتی و سخت‌گیری نشان نمی‌دهد» (عاملی، ج ۲۱، ص ۴۸۱).

تفاوت‌های جنسیتی: اسلام، مجموعه‌ای از تفاوت‌های ارزشی و حقوقی بین زن و مرد

را در کنار مجموعه گسترده‌تری از همسانی‌ها تأیید و تصویب کرده است (بستان، ۱۳۹۱، ص ۵). تجهیز مرد به نیروی تعقل و دفاع، و تجهیز زن به عواطف و احساسات، دو تجهیز متعادل است که به وسیله آن دو کفه ترازوی زندگی در مجتمع که مرکب از مرد و زن است متعادل شده است (طباطبایی، ۱۳۷۷، ج ۴، ص ۳۴۲). بستان (۱۳۹۱) تفاوت‌های جنسیتی در خانواده را، در سه حوزه «همسرگزینی و ازدواج»، «کارکردهای حمایتی و مراقبتی خانواده»، و «مدیریت خانواده» با بهره‌گیری از روش‌های معتبر استنباطی از متون اصلی اسلام به دست آورده است. او همچنین در پیوست، مباحث فقهی تفاوت‌های جنسیتی را در بیست و نه مورد بیان کرده است. از تفاوت در ارث‌بری فرزندان (نساء، ۱۱)، تفاوت در نقش‌های آنان برداشت می‌گردد (طباطبایی، ۱۳۷۷، ج ۴، ص ۳۴۱). ویژگی‌های پسرانه با ویژگی‌های دخترانه تفاوت‌هایی دارد. در نتیجه، نقش‌های آنان و شیوه برخورد با آنان در خانواده، نیز متفاوت خواهد بود و این منافاتی با وظایف و حقوق مشترک فرزندان از سویی و تساوی شرافت ذاتی هر دو جنسیت (حجرات، ۱۳)، نخواهد داشت.

مکملیت: طباطبایی (۱۳۷۴) فلسفه تفاوت‌های جنسیتی زن و مرد را مکملیت یکدیگر می‌داند و بقای نسل را در تبیین غایت این مکملیت مطرح می‌کند. برخی کارشناسان دیدگاه مکملیت زن و مرد برای یکدیگر را دیدگاه اسلام و در مقابل دیدگاه تخصم رادیکال فمینیستی و دیدگاه استقلال زن لیبرال‌های فمینیست معرفی کرده است (بستان، ۱۳۸۳). فرزندان نیز مکمل یکدیگر هستند. چنانچه نگاهی سیستمی به خانواده داشته باشیم، بسیاری از رفتارهای کودک در قاب سیستم فرزندگی شکل می‌گیرد؛ یعنی برای اینکه فرزندان در رفتارهای خود دارای پختگی باشند، علاوه بر اینکه با والدین خود تعامل دارند، لازم است با خواهر و برادر در محیط خانواده ارتباط داشته باشند (دهنوی، ۱۳۸۷).

نیاز به انس و الفت: غیر از خدا همه نیازمند انس و الفت هستند (محمدی ری‌شهری، ۱۳۹۲، ص ۲). پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله در توصیف مؤمن این‌گونه فرمودند که: مؤمن هم با دیگران الفت برقرار می‌کند و هم با او الفت می‌گیرند و هیچ خیری در کسی که این‌گونه نیست، وجود ندارد (همان، ۱۳۸۳، ج ۱، ص ۲۰۸). بهترین گزینه‌ای که خداوند جهت برآورده شدن نیاز «انس و الفت» قرار داده است، همسر و فرزند است؛ امام صادق علیه السلام پنج چیز را مطرح می‌فرمایند که هر کس یکی از آنها را نداشته باشد، همواره در زندگی اش کمبود دارد و کم‌خرد و دل‌نگران است: که چهارمین مورد «انسیس هم رأی» است. راوی می‌پرسد: «انسیس هم رأی»

کیست؟ امام علیه السلام می‌فرمایند: همسر و فرزند و همنشین خوب (همان، ج ۱، ص ۲۸۴).

همراهی انسان با رنج و سختی: «انسان را در رنج و سختی آفریده‌ایم» (بلد، ۴). یکی از سنت‌های الهی آزمایش به ناخوشایندها، سختی‌ها و کاستی‌هاست: «و حتماً شما را به اندکی از ترس و گرسنگی و کاهشی از مال‌ها و جان‌ها و محصولات آزمایش خواهیم نمود» (بقره، ۱۵۵). زندگی خانوادگی همچون دیگر عرصه‌های زندگی به دور از سختی و گرفتاری و منهای اختلاف نظر و سلیقه نیست (دلشاد تهرانی، ۱۳۸۸، ص ۴۶۱). همه زندگی‌ها با تفاوتی که دارند، دوران ناخوشایند را تجربه می‌کنند. همسران موفق کسانی‌اند که واکنش مناسب به این موقعیت را می‌شناسند و می‌دانند که چگونه باید این دوران را پشت سر گذاشت تا روابط بین همسری و زندگی زناشویی، آسیب نبیند (پسندیده، ۱۳۹۱، ۲۵۷).

نیازمندی به دیگران: انسان محدودیت‌هایی دارد. «به شما از دانش جز اندکی داده نشده است» (اسراء، ۸۵). ما نمی‌توانیم منزوی، تنها و کاملاً جدا از دیگران به زندگی خود ادامه دهیم. هر لحظه از زندگی‌مان عملاً با دیگران و در ارتباط با آنها می‌گذرد (قاهری، ۱۳۸۵، ص ۸). قرآن کریم با اشاره به نیازهای جوامع بشری می‌فرماید: «برخی از آنها را بر برخی به رتبه‌هایی (از کمالات مادی و معنوی) برتری داده‌ایم تا بعضی از آنان بعض دیگر را به خدمت گیرند» (زخرف، ۳۲). انسان‌ها برای رفع نیازهای خود در ساحت‌های گوناگون زندگی، به اصحاب تخصص و جَرَف مراجعه می‌کنند؛ اما برخی با داشتن تصوراتی چون حفظ حریم خصوصی، قادر بودن به حل تمام مسائل زندگی و... از دیگران در حل و فصل مسائل و مشکلات خانوادگی خود یاری نمی‌گیرند.

سیستمی بودن خانواده: نیازمندی انسان به دیگران در عرصه خانواده در شکل یک سیستم نمایان می‌گردد. مجموعه‌ای از عوامل وابسته و پیوسته را که نظام ارتباطی مشخص و متقابلی دارند سیستم می‌نامند. برای خانواده تعاریف زیادی ذکر شده است؛ از جمله این تعاریف، تعریف خانواده به یک سیستم متعادل و پیچیده است که زن و شوهر آن را بنیان می‌گذارند و سپس با ورود هر کودک یا هر فرد دیگری (مثل پدر بزرگ و مادر بزرگ) این سیستم، پیچیده‌تر می‌شود (بی‌ریا و همکاران، ۱۳۷۴، ج ۳، ص ۸۵۴). در قرآن کریم شواهدی بر نگاه سیستمی اسلام به خانواده و نظام‌مند دانستن آن، به چشم می‌خورد: «ای کسانی که ایمان آورده‌اید! خود و خانواده خویش را از آتشی که هیزم آن، مردم و سنگ‌ها هستند حفظ کنید» (تحریم، ۶). در این آیه اشاره به مسئولیت داشتن سرپرست خانواده نسبت به

اعضای آن شده است. اگر خانواده، مجموعه‌ای از افراد تلقی شود که با وجود زیست در یک خانه و داشتن مناسبات خونی، زندگی مستقلی دارند، نباید سرپرست داشتن و در مرتبه بعد، مسئولیت داشتن سرپرست خانواده در قبال سعادت‌مندی اعضای آن مطرح شود. طرح این مسأله در قرآن کریم، حاکی از پیوستگی روابط اعضای خانواده و نگاه سیستمی به آن است.

مبانی ارزش‌شناختی عبارت‌اند از:

ارزشمندی و تقدس ازدواج و خانواده: اسلام، ازدواج را مقدس و تجرد را پلید می‌شمارد (مطهری، ۱۳۷۲، ص ۱۵۰). هیچ چیز نزد خدا محبوب‌تر از خانه‌ای نیست که با ازدواج آباد گردد (عاملی، ج ۲۰، ص ۱۶). پیامبر اکرم صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم فرمودند: «هرکس دوست دارد که خدای متعال را پاک و پاکیزه ملاقات کند، پس باید او را با همسر ملاقات کند» (عاملی، ج ۲۰، ص ۱۸). مثبت‌نگری به تشکیل خانواده، در کلام رسول خدا تجلی دارد: «ارزش و مرتبه فرد متأهل خفته، از فرد روزه‌دار و نماز شب‌خوان مجرد برتر است» (محدث نوری، ج ۱۴، ص ۱۵۵). حفظ و حراست دین با ازدواج مقدور می‌شود. امام صادق علیه‌السلام می‌فرمایند: «هر که ازدواج کند نصف دین خود را حفظ کرده است. پس تقوای الهی را در نصف دیگر مراعات کند» (مجلسی، ج ۱۰۳، ص ۲۱۹).

ارزشمندی فرزند و فرزندآوری: در روایات، از فرزند با تعابیری چون: میوه دل و نور دیده (متقی هندی، ج ۱۶، ص ۲۸۴)، یاری‌دهنده (عاملی، ج ۲۱، ص ۳۵۶)، مایه خوشبختی (همان، ص ۳۵۷)، مایه ثواب و پاداش اخروی (همان، ص ۳۶۷) و بازوی والدین یاد شده است (مجلسی، ج ۵۱، ص ۱۶۲). امام ششم علیه‌السلام می‌فرمایند: «اگر بتوانی فرزندان بی‌آوری که زمین حق را به تسبیح و ثنای خود نسبت به پروردگار سنگین کنند، این کار را انجام بده» (همان، ص ۳۵۶). پیامبر خدا صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم فرموده‌اند: «طلب فرزند کنید و بسیار فرزند بیاورید که در قیامت به کثرت شما بر امت‌های دیگر مباحثات می‌کنم» (همان، ص ۳۵۷).

وظیفه محوری و حقوق‌مداری: اسلام، حقوق و وظایف فراوانی را اعم از وجوبی و استحبابی بین همسران و والدین و فرزندان مقرر کرده است و از این راه کوشیده است روابطی معقول، متوازن، کارآمد و رضایت‌بخش بین آنان برقرار کند. از دیدگاه اسلام، هر کدام از زن و مرد در خانواده، دارای حقوقی هستند. فرزندان و والدین نیز از حقوق مخصوص به خود برخوردارند. اسلام برای خویشاوندان هم، حقوقی را در نظر گرفته است (بستان، ۱۳۹۰، ص ۱۲۰).

حقوق مشترک و اختصاصی زن و شوهر: حقوق مشترک زن و شوهر، «استقلال مالی»، «تکریم و احترام متقابل»، «تأمین و ارضای نیاز جنسی»، «آراسته و پاکیزه بودن همسر»، «امانتداری و عدم خیانت» و «محبت» است (محمدی ری شهری، ۱۳۸۷، دلشاد تهرانی، ۱۳۸۸، رشیدپور، ۱۳۸۸، بستان، ۱۳۹۰، صفورایی پاریزی، ۱۳۹۲). حقوق اختصاصی زن، «تأمین هزینه‌ها و لوازم زندگی»، «گشایش در زندگی» و «معاشرت نیکو» است (همان). حقوق اختصاصی شوهر، «نظارت بر رفت و آمدها» و «انتخاب محل سکونت» است (همان).

حقوق والدین و فرزندان: در منابع دینی نسبت به رعایت حقوق والدین به نمودهای متعدد و مختلفی اشاره شده است. همه این نمودها را می‌توان در عنوان کلی «احسان» جای داد. برخی از مهم‌ترین مواردی که در روایات به عنوان مصادیق احسان ذکر شده است، عبارت‌اند از: «اطاعت از پدر و مادر»، «محبت»، «به آرامی و نرمی با آنان سخن گفتن»، «قطع نکردن سخنان آنان»، «تواضع و فروتنی در برابر آنان»، «برآورده کردن نیازهای پدر و مادر»، «دعا در حق والدین»، «شرکت در غم و شادی آنان»، «مهربانی بیشتر در حق مادر»، «قدردانی لفظی و عملی از زحمت‌های آنان»، «پرهیز از امر و نهی نمودن به آنان»، «دوری از آزردهن آنان حتی به اندازه گفتن کلمهٔ اف»، «رسیدگی ویژه به پدر و مادر به هنگام پیری» و «صدانزدن آنان با نامشان و رعایت دیگر آداب» (همان). حقوق فرزندان، «حیات و بقا»، «داشتن نام نیکو»، «تغذیه با شیر مادر»، «بهداشت»، «نفقه»، «تعلیم و تربیت»، «رفاه»، «مراقبت»، «امنیت»، «حمایت»، «عدالت»، «مشورت»، «محبت و اکرام»، «ارث» و «ازدواج» است (همان و محمدیان، ۱۳۷۷ و جوادی آملی، ۱۳۹۲). در نظام خانوادگی، حقوقی هم متوجه خویشاوندان است. در اسلام «صله رحم» آن حقی است که در استحکام و تقویت روابط خانوادگی بسیار حائز اهمیت است و به آن تأکید فراوانی شده است (همان).

قیمومیت مرد: «مردان، سرپرست (قوام) زنانند، [این قیمومیت و سرپرستی] به دلیل آن [است] که خدا برخی از ایشان را بر برخی برتری داده و [نیز] به دلیل آنکه از اموالشان خرج می‌کنند» (نساء، ۳۴). بر اساس این آیه قرآن و سخنان معصومین علیهم‌السلام، فقه اسلامی و قانون مدنی ایران (ماده ۱۱۰۵) در روابط زوجین، ریاست خانواده را از خصایص شوهر اعلام می‌کند. منظور از ریاست، تصمیم‌گیری در امور خانواده بر اساس مراعات مصالح آن می‌باشد که بعضی از آنها از نظر قانون‌گذار، انتخاب محل سکونت و عهده‌داری امور اقتصادی خانواده و سرپرستی قانونی فرزندان است (سالاری فر، ۱۳۸۸).

مبانی آسیب‌شناختی: خانواده در معرض انواع آسیب‌ها و آفت‌هایی است که سلامتی، استواری و پویایی آن را تهدید می‌کند (محمدی ری‌شهری، ۱۳۸۷، ص ۴۵۳). در حوزه حل مسائل و درمان مشکلات خانواده، شناخت آسیب‌ها بسیار مؤثر است و می‌توان گفت کسی که آسیب‌شناسی درستی از مسائل خانواده در دست نداشته باشد خانواده‌درمانی صحیحی نخواهد داشت (سالاری فر، ۱۳۹۳).

آسیب‌های کلی: این آسیب‌ها، که اختصاص به عضوی از اعضای خانواده ندارند و کلیت خانواده را به مخاطره می‌اندازند، عبارت‌اند از: «تحمیل پیوند زناشویی»، «مهریه سنگین»، «ازدواج با انگیزه‌های غیرارزشی»، «ازدواج پیش از رشد عقلی»، «خویشاوند بودن هُوو با همسر اوّل» (محمدی ری‌شهری، ۱۳۸۷)، «عدم رعایت مرزهای فرزندان و والدین و زوجین و خانواده‌های همسران» (سالاری فر، ۱۳۹۳)، «اعتیاد و مصرف مواد افیونی» (مواد مخدر و مشروبات الکلی)، «عدم التزام به موازین دینی»، «مشکلات شخصیتی» (سالاری فر، ۱۳۹۳، کامکاری، ۱۳۸۷)، «الگوگیری از سبک زندگی غیر اسلامی» (به ویژه آنچه در ماهواره‌ها و رسانه‌های عمومی ترویج می‌شود)، «بی‌توجهی به مسائل فرهنگی خانواده» و «عادت‌های ناپسند» (کامکاری، ۱۳۸۷).

آسیب‌های مشترک زوجین: آسیب‌های مشترک میان زوجین، که هر کدام از زوجین زمینه‌ساز بروز آند، عبارت‌اند از: «همسرآزاری»، «عدم ارضای نیازهای جنسی»، «تنوع طلبی»، «ناسپاسی و منت نهادن»، «مدارا نکردن با همسر»، «بدخویی» (محمدی ری‌شهری، ۱۳۸۷ و سالاری فر، ۱۳۹۳)، «روابط کلامی ضعیف»، «مشکلات عاطفی» (بی‌توجهی به همسر، بی‌میلی و نفرت، رفتارهای متکبرانانه و تحقیرکننده، ناتوانی در مهار خشم) و «ضعف در معنای زندگی» (اخلاق فردی و اجتماعی، رفتارهای معنوی، اعتقادات دینی) (سالاری فر، ۱۳۹۳).

آسیب‌های مرتبط با هر یک از زوجین: آسیب‌هایی که از ناحیه شوهر ایجاد می‌شود، عبارت‌اند از: «بُخل»، «بی‌تدبیری»، «غیرت‌ورزی نابه‌جا» (محمدی ری‌شهری، ۱۳۸۷ و سالاری فر، ۱۳۹۳)، «سرپرستی پرخاشگرانه» (سالاری فر، ۱۳۹۳). آسیب‌هایی که از ناحیه زن، نهاد خانواده را تهدید می‌کند و ممکن است به فروپاشی نهاد خانواده بینجامد، عبارت‌اند از: «انتظارات بی‌جا از شوهر»، «خودآرایی برای غیر همسر»، «خیانت» (محمدی ری‌شهری، ۱۳۸۷ و سالاری فر، ۱۳۹۳)، «عدم پذیرش سرپرستی مرد» (سالاری فر، ۱۳۹۳).

مبانی فقهی و اخلاقی: توصیه‌ها، ارزش‌ها و احکام خانوادگی بخشی از مسائل فقهی و اخلاقی را به خود اختصاص می‌دهد به گونه‌ای که رساله‌های عملیه بایی را به مسائل ازدواج و خانواده اختصاص داده‌اند و در بخشی از کتب اخلاق نیز به اخلاق در خانواده پرداخته شده است. توجه به این توصیه‌ها، ارزش‌ها و احکام، در حل مسائل و درمان اختلالات نظام خانواده، نقش مؤثری ایفا می‌نماید. به دلیل نزدیک بودن مبانی فقهی و مبانی اخلاقی خانواده‌درمانی، از تفکیک آن دو از هم، خودداری شد.

مطلوبیت اصلاح ذات البین: قرآن کریم می‌فرماید: «از خدا پروا کنید و روابط ما بین خودتان را اصلاح نمایید» (انفال، ۱) و «در حقیقت مؤمنان با هم برادرند، پس میان برادرانتان را سازش دهید و از خدا پروا بدارید، امید که مورد رحمت قرار گیرید» (حجرات، ۱۰). علی علیه السلام در نخستین خطبه پس از خلافت، فرمود: «روابط ما بین خودتان را اصلاح نمایید» (سید رضی، ۱۳۵۹، خطبه ۱۶) و هم او در واپسین لحظات زندگی پر برکتش فرزندان و رهروان راه خود را به اصلاح ذات البین سفارش کرد و فرمود: «من از جد شما شنیدم که فرمود: اصلاح ذات البین از نماز و روزه سالیان، برتر است.» (همان، نامه ۴۷).

مطلوبیت وساطت در تشکیل خانواده: «مردان و زنان بی‌همسر را همسر دهید، و همچنین غلامان و کنیزان صالح و درستکاران را» (نور، ۳۲). امام صادق علیه السلام می‌فرماید: «مردی محضر پدرم حضرت باقر علیه السلام آمد، حضرت فرمود: همسر داری؟ گفت: نه. پدرم فرمود: دوست ندارم دنیا و آنچه در آن است از من باشد و من یک شب بدون همسر به سر برم. آنگاه فرمود: دو رکعت نماز مرد زن دار از عبادت شبانه و روزه روزانه بدون همسر بهتر است، سپس هفت دینار طلا به او داد و فرمود: با این پول ازدواج کن» (مجلسی، ج ۱۰، ص ۲۱۷). در برخی از روایات، والدینی که برای ازدواج فرزندان خود اقدام نمی‌کنند مورد سرزنش قرار گرفته‌اند. رسول خدا صلی الله علیه و آله می‌فرماید: «کسی که فرزندش به حد رشد رسد و امکانات ازدواج او را داشته باشد و اقدام نکند، و در نتیجه فرزند مرتکب گناهی شود، این گناه بر هر دو نوشته می‌شود» (طبرسی، ج ۷، ص ۲۴۵).

مطلوبیت اصلاح روابط خانوادگی: در اختلاف‌های خانوادگی، پیامبر صلی الله علیه و آله پناهگاه مردم بود و مردم برای برقراری صلح و صفا در میان خانواده، از آن حضرت در خواست کمک می‌کردند و پیامبر صلی الله علیه و آله میان آنان آشتی می‌داد (رضوی، ۱۳۷۹). علی علیه السلام در مواردی خود به سراغ خانواده‌های درگیر می‌رفت و با اندرز و نصیحت و گاه با استفاده از اختیارات حکومتی به

ماجرای فیصله می‌داد و میان زوجین آشتی برقرار می‌کرد (مجلسی، ج ۴۰، ص ۱۱۳). عبیده سلمانی نقل می‌کند، مرد و زنی که با یکدیگر درگیری و اختلاف داشتند و با هر یک از آن دو گروهی همراه بودند، نزد علی علیه السلام آمدند. امیرمؤمنان علیه السلام دستور داد هر یک از آن دو حگمی از خانواده‌اش تعیین کند و به آنان اختیار داد تا تکلیف آن دو را روشن کنند (عیاشی، ج ۱، ص ۲۴۱).

بحث و نتیجه گیری

یافته‌های پژوهش نشان داد که یک نظریه خانواده‌درمانی اسلامی، بر اساس این مبانی است: ۱. **هستی‌شناختی:** ربوبیت خداوند، وجود جهان پس از مرگ، خیر و زیبا بودن جهان، تدریجی بودن تغییرات. ۲. **انسان‌شناختی:** معناگرایی، زیبادوستی، کرامت و ضعف و نقص انسان، وجود تفاوت‌های جنسیتی، مکملیت، نیاز به انس و الفت، همراهی با رنج و سختی، نیازمندی به دیگران، سیستمی بودن خانواده. ۳. **ارزش‌شناختی:** ارزشمندی و تقدس ازدواج و خانواده، ارزشمندی فرزند و فرزندآوری، وظیفه محوری و حقوق‌مداری، قیومیت. ۴. **آسیب‌شناختی:** آسیب‌های مشترک زوجین و آسیب‌های مربوط به هریک از زوجین. ۵. **مبانی فقهی و اخلاقی:** مطلوبیت اصلاح ذات‌البین، وساطت در تشکیل خانواده و اصلاح روابط خانوادگی است. این مبانی در اهداف و تکنیک‌های خانواده‌درمانی مؤثر است، بنابراین بایستی نظریه‌پردازان خانواده‌درمانی با رویکرد اسلامی، در تدوین پروتکل‌ها، بر اساس این مبانی، اهداف و تکنیک‌های خانواده‌درمانی را تدوین کنند.

انسان، «معناگرا» است و برای یافتن معنایی آرامش‌بخش و هویتی پایدار، باید دین را مدار زندگی خود قرار دهد. دین، به عنوان یک مجموعه منسجم که از خدا آغاز می‌شود و با حیات پس از مرگ تداوم پیدا کرده و در نهایت به رستاخیز منتهی می‌شود، زندگی انسان را معنا می‌دهد (افتخاری، ۱۳۹۰). بر اساس آموزه‌های اسلامی در خانواده، مرد، قوام بر زن است و زن برای تحقق خانواده مطلوب، در چارچوبی معین، از همسرش، پیروی می‌کند؛ اما در صورت نافرمانی، اسلام نحوه برخورد صحیح با این مشکل را بیان کرده است که باید از حدود آن، تعدی صورت نگیرد. اسلام، در خصوص کج‌رفتاری مرد نیز چارچوبی را تعیین کرده است. توجه به نقش آسیب‌های خانواده در گسست آن و ایجاد مشکلات، ما را به اصل لزوم ترک عوامل آسیب‌زا می‌رساند. پیامبر صلی الله علیه و آله و سلم فرمودند: «از هر آنچه خلاف دستور خداوند است دوری کنید» (مجلسی، ج ۹، ص ۱۸۵) و به طور حتم، دچار شدن به آسیب‌های خانواده

خلاف دستور خداوندی است که خانواده، دوست داشتنی‌ترین بنا نزد اوست. مسلماً برای رسیدن به رضای الهی باید در مداخلات خانواده‌درمانی، حدود فقهی و اخلاقی، رعایت گردد. سالاری فر (۱۳۹۳) مداخلات اسلامی زوج‌درمانی شناختی رفتاری مبتنی بر متون اسلامی را بر پایه مبانی ۱. جایگاه خانواده و اهمیت آن در رشد فردی اجتماعی، ۲. ویژگی‌های خانواده سالم، ۳. آسیب‌شناسی خانواده، ۴. اهداف تشکیل خانواده و ۵. چارچوب‌های فقهی و اخلاقی مداخلات می‌داند. نتایج تحقیق حاضر نشان داد جایگاه و ارزشمندی ازدواج و تشکیل خانواده از مبانی ارزش‌شناختی و آسیب‌های خانواده مبانی آسیب‌شناختی آن به شمار می‌آیند؛ اما ویژگی‌های خانواده سالم و اهداف تشکیل خانواده، چارچوب‌های نظری هستند و نمی‌توان این دو را در شمار مبانی خانواده‌درمانی آورد. پیشنهاد می‌شود در پژوهش‌های آینده پروتکل‌های خانواده‌درمانی با رویکرد اسلامی بر اساس این مبانی تدوین شوند و نقش این مبانی در تدوین اهداف، مؤلفه‌ها و تکنیک‌های خانواده‌درمانی را نشان دهند.

منابع

- قرآن کریم، ترجمه مکارم شیرازی (۱۳۷۸)، قم: انتشارات امیرالمؤمنین علیه السلام.
- سید رضی، محمد بن ابی احمد (۱۳۵۹ق)، *نهج البلاغه*، تصحیح صبحی صالح، قم: انتشارات الهجره.
- احمدی، خدابخش (۱۳۸۶)، *آسیب‌شناسی خانواده*، تهران: سپاه پاسداران انقلاب اسلامی، سازمان تحقیقات و مطالعات بسیج.
- احمدی، سید احمد (۱۳۹۰)، *مبانی و اصول راهنمایی و مشاوره*، تهران: انتشارات سمت، چاپ هشتم.
- احمدی، محمدرضا و هراتیان، عباسعلی (۱۳۹۱)، اثربخشی مناسک عمره مفرده بر شادکامی و سلامت روانی، قم: *نشریه روانشناسی و دین*، سال پنجم، شماره سوم.
- احمدی، یعقوب (۱۳۸۸)، وضعیت دینداری و نگرش به آینده دین در میان نسل‌ها مطالعه موردی شهر سنندج، *نشریه معرفت فرهنگی اجتماعی*، سال دوم، شماره سوم.
- بیستان (نجفی) حسین (۱۳۹۰)، *جامعه‌شناسی خانواده با نگاهی به منابع اسلامی*، قم: نشر پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، چاپ اول.
- بیستان (نجفی) حسین (۱۳۹۰)، *خانواده در اسلام*، قم: نشر پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، چاپ اول.
- بیستان (نجفی)، حسین (۱۳۸۲)، کارکردهای خانواده از منظر اسلام و فمینیسم، *نشریه علوم اجتماعی «روش‌شناسی علوم انسانی (پژوهشگاه حوزه و دانشگاه)»* شماره ۳۵.
- بی‌ریا، ناصر و همکاران (۱۳۷۴)، *روان‌شناسی رشد با نگرش به منابع اسلامی*، تهران: نشر سمت، ج ۳.
- پسندیده، عباس (۱۳۹۲)، *رضایت زناشویی*، قم: نشر دارالحدیث، چاپ سوم.
- تبریزی، مصطفی (۱۳۸۵)، *فرهنگ توصیفی خانواده و خانواده‌درمانی*، تهران: چاپ اول فراروان.

- دلشاد تهرانی، مصطفی (۱۳۸۸)، **سیره نبوی، منطق عملی، سیره خانوادگی**، تهران: انتشارات دریا، چاپ دوم.
- دهنوی، حسین (۱۳۸۶)، **نسیم مهر**، قم: ناشر: خادم الرضا علیه السلام، چاپ ۳۰.
- سالاری فر، محمدرضا (۱۳۹۰)، **درآمدی بر نظام خانواده در اسلام**، قم: نشرهاجر، چاپ پنجم.
- سالاری فر، محمدرضا (۱۳۹۳)، **زوج درمانی شناختی رفتاری مبتنی بر متون اسلامی**، پایان نامه دکترا.
- صفورایی پاریزی، محمد مهدی (۱۳۹۲)، شاخص های خانواده کارآمد، **دوفصلنامه پژوهش نامه اسلامی زنان و خانواده**، سال اول، شماره ۱.
- صفورایی پاریزی، محمد مهدی (۱۳۹۰)، نقش اعتقادات، بینش ها و باورهای دینی، **نشریه معرفت**، شماره ۱۶۳.
- طباطبایی، محمدحسین (۱۳۷۷)، **تفسیر المیزان**، ترجمه موسوی همدانی، قم: انتشارات جامعه مدرسین.
- عاملی حر، محمد بن حسن (۱۴۰۹)، **وسایل الشیعه**، قم: انتشارات مؤسسه آل البيت.
- فقیهی، علی نقی (۱۳۸۷)، **تربیت جنسی**، قم: انتشارات دارالحديث، چاپ اول.
- فقیهی، علی نقی، شکوهی یکتا، محسن، پرنده، اکرم (۱۳۹۰)، نگرش انسان شناختی اسلامی و بازتاب آن در سلامت روان، **تازه ها و پژوهش های مشاوره**، سال ۱۰، شماره ۳۷.
- فقیهی، علی نقی (۱۳۸۶)، آموزش های روان شناختی مبتنی بر قرآن و حدیث و بررسی تأثیرات روانی و تربیتی آن در روابط همسران، **دوفصلنامه تربیت اسلامی**، سال دوم، شماره ۴، بهار و تابستان.
- کامکاری، زینب (۱۳۸۷)، مروری بر برخی آسیب های خانواده، **مجله طوبی**، شماره ۲۷.
- کلینی، محمد بن یعقوب (۱۳۶۵)، **اصول کافی**، قم: انتشارات دارالکتب الاسلامیه.
- گلادینگ، ساموئل (۱۳۸۶)، **خانواده درمانی، تاریخچه، نظریه، کاربرد**، ترجمه: بهاری و همکاران، تهران: انتشارات تزکیه، چاپ چهارم.
- مجلسی، محمد باقر (۱۹۸۳ م)، **بحارالانوار**، بیروت: مؤسسه الوفاء.
- محمدی ری شهری، محمد (۱۳۹۱)، **تحکیم خانواده**، قم: نشر دارالحديث، چاپ هفتم.
- محمدی ری شهری، محمد (۱۳۸۰)، **میزان الحکمه**، قم: دارالحديث، ج ۳ و ج ۴ و ج ۷.
- مرکز تحقیقات کامپیوتری علوم اسلامی، **نرم افزار جامع الاحادیث**، قم.
- مرکز تحقیقات کامپیوتری علوم اسلامی، **نرم افزار جامع التفاسیر**، قم.
- مطهری، مرتضی (۱۳۷۲)، **مجموعه آثار**، قم: انتشارات صدرا.
- مکارم شیرازی، ناصر و دیگران (۱۳۷۲)، **پیام قرآن**، ج ۵، قم: انتشارات هدف.
- مکارم شیرازی، ناصر (۱۳۸۲)، **تفسیر نمونه**، تهران: ناشر: دار الکتب الاسلامیه.
- نوابی نژاد، شکوه السادات (۱۳۷۶)، **مشاوره ازدواج و خانواده درمانی**، تهران: انتشارات انجمن اولیا و مربیان، چاپ چهارم.
- نوری، نجیب الله و سقای بی ریا (۱۳۸۸)، بررسی رابطه بین خوش بینی سرشتی و خوش بینی از دیدگاه اسلام با رضایت مندی از زندگی، **نشریه روانشناسی و دین**، سال دوم، شماره سوم.